

Adam Świętoń

Odpowiedzialność żołnierzy za szkody wyrządzone na majątku osób prywatnych (privati) w świetle 7 księgi Kodeksu Teodozjańskiego - zarys problemu

Studia Prawnoustrojowe nr 27, 85-101

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adam Świętoń

Katedra Powszechnej Historii Prawa, Prawa Rzymskiego i Komparatystryki Prawniczej
Wydział Prawa i Administracji UWM

Odpowiedzialność żołnierzy za szkody wyrządzone na majątku osób prywatnych (*privati*) w świetle 7 księgi Kodeksu Teodozjańskiego – zarys problemu

Wprowadzenie

W okresie późnego antyku interakcje pomiędzy żołnierzami a resztą społeczeństwa rzymskiego nasilały się. Decydującą rolę odegrało w tym kilka czynników: legiony dyslokowane w prowincjach dostarczały wykwalifikowanej kadry urzędniczej dla *officium* namiestnika prowincji, zatem armia rzymska stawała się coraz bardziej istotnym elementem aparatu administracji¹, w efekcie żołnierze wspomagali działania władz prowincjonalnych w poborze kontrybucji i podatków oraz utrzymaniu porządku publicznego². W okresie reform z przełomu III i IV wieku obecność wojska w strukturach administracji była już na tyle zauważalna, że odbiła się na zasadach organizacji pionu administracji cywilnej (*militia cohortalis*)³ oraz stosowa-

¹ W okresie wczesnego cesarstwa duży odsetek służących w biurze (*officium*) namiestnika prowincji stanowili żołnierze (por. D. 1.16.4.1). Ich wprowadzanie do służby przy namiestniku zaczęło się już w schyłkowym okresie republiki, z czasem delegowano do *officia* coraz więcej legionistów. *Officium* namiestnika z pewnością powieliło wzorce wojskowej biurokracji, prowadzącej skrupulatne rejestry i wykazy, czego dowodem jest późnoantyczna terminologia. O procesie „militaryzacji” administracji państwa zob. R. MacMullen, *Soldier and civilian in the later Roman Empire*, Cambridge 1963 i n.; R.S. O Tomlin, *Notitia Dignitatum omnium, tam civilium quam militarium*, [w:] R. Goodburn, P. Bartholomew (red.), *Aspects of the Notitia Dignitatum. Papers presented to the Conference in Oxford. December 13 to 15, 1974*, Oxford 1976, s. 191 i n.; B. Rankov, *The governor's men: the officum consularis in provincial administration*, [w:] A. Goldsworthy, I. Haynes (red.), *The Roman Army as a community*, Portsmouth 1999, s. 18 i n.

² R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 50 i n.

³ Funkcjonującej obok nowo tworzonego (z różnorodnym skutkiem) pionu administracji wojskowej – *militia armata*. Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602. A social economic and administrative survey*, Oxford 1964, s. 378.

nej nomenklaturze⁴. W IV wieku armia rzymska pełniła pewną rolę w poborze podatków przeznaczanych na cele wojskowe – *annona militaris*, *collatio equorum* oraz *vestis collatio*⁵. Systematycznemu poborowi tych podatków, często przeprowadzanemu przez żołnierzy (wbrew intencji władz), towarzyszyły liczne nadużycia (w tym pobór ponad miarę, *superexactio*) i akty przemocy wobec *privati*⁶. Ponadto w okresie późnego antyku żołnierze pojawili się w dużej liczbie w przestrzeni miejskiej, będącej dotychczas we władaniu *privati*.

W rzymskiej tradycji miasto było obszarem, w którym *milites* pojawiali się rzadko. Pierwotna przyczyna miała charakter czysto polityczny i wywodziła się z republikańskiego zwyczaju, zaś późniejsze czynniki geopolityczne wpłynęły na rozmieszczenie oddziałów wojskowych na słabo zurbanizowanych obszarach położonych wzdłuż *limes*, w ufortyfikowanych obozach (które, *notabene*, często stanowiły zaczątek ośrodków miejskich), a kohorty pretoriańskie w Rzymie stanowią wyjątek potwierdzający regułę. Nawet w sytuacji, gdy oddziały wojskowe stacjonowały w mieście, z reguły były izolowane od miejskiej społeczności⁷. Reformy militarne Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego były zaczątkiem zmian – wraz z nadejściem armii mobilnych (*comitatenses*), niezwiązanych z konkretnym odcinkiem

⁴ Termin *militia*, oznaczający służbę wojskową, zaczął być w IV wieku stosowany także na określenie służby urzędniczej. Rzymska administracja zachowała wiele cech militarnych: stroje urzędników miały wojskowe elementy (pas żołnierski, *cingulum*), a stopnie urzędnicze czy pewne przywileje prawne (np. *peculium quasi castrense*) wykazują wojskowy rodowód. Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 377 i n., s. 566 i n.

⁵ Mimo że pobór podatków powinni przeprowadzać cywilni urzędnicy (w późnym antyku za pobór na poziomie podstawowym odpowiadał *praeses provinciae* (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 374), przez cały okres cesarstwa angażowano do tej działalności żołnierzy, którzy wykorzystywali sytuację do dokonywania wymuszeń (R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 60–62). W IV wieku armia była z pewnością żywotnie zainteresowana poborem *annona militaris*, ściąganej z reguły w naturze (potem równowartości w pieniądzu), służącej do zaopatrywania żołnierzy w żywność, paszę dla koni czy broń. Podobnie jak *annona militaris*, *vestis collatio* był podatkiem pobieranym w naturze (później z możliwością uiszczania w pieniądzu). Jego celem było zaopatrzenie żołnierzy w ubrania. *Collatio equorum* miał na celu dostarczanie wojsku koni. Zob. R. Delmaire, *La caisse des largesses sacrées et l'armée au Bas-Empire*, [w:] *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Paris 1977, s. 315 i n.; C. Vogler, *La rémunération annonaire dans le Code Théodosien*, „Ktema” 4/1979, s. 297 i n.; J-M. Carrié, *L'Esercito: trasformazioni funzionali ed economie locali*, [w:] A. Giardina (red.), *Società Romana e Impero Tardoantico*, t. 1: *Istituzioni, ceti, economie*, Roma – Bari 1986, s. 454 i n.; J.A. Sheridan, *Columbia Payri IX. The Vestis Militaris Codex*, Atlanta 1998, s. 87 i n.; R. Delmaire, *Largesses sacrées et res privata. L'arearium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Rome 1989, s. 314–321, 332–345; J. Wiewiorowski, *Udział gubernatorów późnorzymskich w dostawach annona militaris w świetle Kodeksu Teodozjańskiego*, [w:] D. Bogacz i M. Tkaczuk (red.), *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia historyczno-prawne*, Szczecin 2006, s. 3 i zamieszczony tam wykaz literatury; A. D. Lee, *War in Late Antiquity. A social history*, Malden – Oxford – Carlton 2007, s. 86. i n.

⁶ Terminem *privatus* określano osoby niezwiązane ze służbą publiczną (*militia armata* i *militia cohortalis*). Zob. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 651, s.v. *privatus*.

⁷ O obecności żołnierzy w miastach w okresie wczesnego cesarstwa zob. R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 77 i n.; N. Pollard, *Soldiers, cities and civilians in Roman Syria*, Michigan 2000, s. 38 i n.

limes, pojawił się problem kwaterowania całych oddziałów wojskowych w miastach, co rodziło wiele tarć między żołnierzami i lokalną społecznością. W tych okolicznościach kwestia odpowiedzialności za szkody wyrządzone na majątku osób prywatnych przez żołnierzy (zarówno prostych, szeregowych *milites*, jak i zajmujących wyższe miejsce w hierarchii *viri militares*) nabrała znaczenia i stanowi ciekawy, wart przybliżenia problem. W rozważaniach pominięte zostały jednakże zagadnienia związane ze szkodami wyrządzonymi przez żołnierzy na skutek popełnienia przez nich przestępstw wojskowych (*delictum militare*), np. dezercji czy *emansio*⁸, którym towarzyszył inny typ deliktu (kradzież lub *latrocinium*⁹), ponieważ podlegały one karaniu na gruncie *disciplina militaris*, będąc związane z regulacjami w obrębie wojskowego prawa karnego. Uwagę autora przyciągnęły szkody, które powstawały w wyniku nadużycia prawa podczas wykonywania przez żołnierzy powierzonych im zadań lub korzystania z przyznanych im uprawnień.

Codex Theodosianus, najważniejsze źródło jurydyczne dla okresu IV i V wieku, zawiera niewielką liczbę regulacji odnoszących się do omawianej problematyki. Kilka konstytucji cesarskich bezpośrednio porusza kwestię szkód wyrządzanych ludności cywilnej przez wojsko, kilka innych zaledwie pośrednio do niej nawiązuje. W porównaniu z ilością zachowanych w Kodeksie konstytucji poświęconych nadużyciom względem *privati*, jakich dopuszczali się podczas wykonywania swoich obowiązków urzędnicy administracji cywilnej (*militia cohortalis*), jak np. *agentes in rebus* czy poborcy podatkowi, liczba zachowanych regulacji poświęconych podobnym nadużyciom ze strony żołnierzy jest nieproporcjonalnie mała, chociaż źródła literackie przekazują informacje o licznych przypadkach takich zachowań. Konstytucje te można podzielić na dwie główne grupy:

- a) odnoszące się do szkód spowodowanych przez pojedynczych żołnierzy;
- b) odnoszące się do szkód spowodowanych przez oddziały wojskowe.

Szkody powstałe w związku z kwaterunkiem żołnierskim

W pierwszej grupie przeważają konstytucje związane z korzystaniem przez żołnierzy z prawa kwaterunku w prywatnych domach. Proces pojawiania się żołnierzy w przestrzeni zurbanizowanej rozpoczął się w okresie wczesnego cesarstwa. Już

⁸ Było to przestępstwo bliskie dezercji (D. 49.16.3.2 – *Emansor est, qui diu vagatus ad castra regreditur*). Żołnierz popełniał je wskutek nieuzasadnionego spóźnienia podczas powrotu do jednostki z urlopu (*commeatus*). Zob. także M.P. Speidel, *Roman Army Studies*, t. 2, Stuttgart 1992, s. 330(282)–341(294); G. Wesch-Klein, *Commeatus id est tempus, quo ire, redire quis possit. Zur Gewährung von Urlaub im römischen Heer* [w:] G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (red.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Keiserzeit*, Stuttgart 2000, s. 459–471.

⁹ O bandytyzmie dezercerów zob. A. Świętoń, *Desertores et latrones. Problem żołnierzy-rozbójników w świetle konstytucji cesarskich zachowanych w Kodeksie Teodozjańskim*, „Studia Prawnicze KUL” 2–3 (30–31)/2007, s. 85–96.

w połowie II wieku takie miasta, jak Rzym, Palmyra, Dura-Europos, Argentoratum czy Londinium, posiadały stałe garnizony wojskowe, jednakże były one oddzielone od populacji miejskiej barierą fizyczną, stanowiąc izolowane obszary (np. *Castra Praetoria* w Rzymie lub ufortyfikowane koszary w Dura-Europos¹⁰). Pojawienie się w początkach IV wieku armii *comitatenses* zmieniło dotychczasową strategię trwałego przywiązywania legionów do wybranych obszarów stacjonowania¹¹. Od tego momentu owe „mobilne” armie przemieszczały się po *Imperium Romanum* w zależności od militarnych potrzeb. Jako że miasta położone w rzymskim interiorze nie posiadały wystarczającej infrastruktury (koszary, stajnie), która mogłaby zaspokoić doraźne potrzeby dużych jednostek wojskowych¹², *comitatenses* wykorzystywali infrastrukturę cywilną. Żołnierze mieli prawo kwaterować w domach prywatnych¹³.

W *Codex Theodosianus* zachowane zostały konstytucje dotyczące tzw. *onus metatorum* (*munus hospitalitatis*), czyli ciężaru publicznego spoczywającego na właścicielach prywatnych nieruchomości, zobowiązanych do zapewnienia przestrzeni mieszkalnej żołnierzom¹⁴. Dostarczają one interesujących informacji na temat

¹⁰ R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 79 i n.

¹¹ Jak wzmiankuje Zosimos, za panowania Konstancyntyna Wielkiego część żołnierzy została wycofana z rejonów nadgranicznych i rozmieszczona po miastach (Zos. II. 34). Część sił wojskowych (*limitanei*) pozostawiono jednak w stałych nadgranicznych garnizonach. O armiach *comitatenses* i powodach ich powołania zob. H.M.D. Parker, *The Legions of Diocletian and Constantine*, “The Journal of Roman Studies” 23/1933, s. 182 i n.; M. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the reign of Diocletian until the battle of Adrianople*, Amsterdam 1997, s. 4 i n.; B. Campbell, *The Roman Empire*, [w:] K. Raaflaub, N. Rosenstein (red.), *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds. Asia, The Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*, Cambridge – London 1999, s. 233. O *limitanei* i ich genezie zob. J. Wiewiorowski, *Sytuacja prawna osadników wojskowych nad dolnym Dunajem. Refleksje na podstawie noweli 24 cesarza Teodozjusza II z 443 r.*, [w:] H. Olszewski (red.), *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, Poznań 2002, s. 461, przyp. 1, a także ogólne opracowanie zagadnienia przez H. Elton, *Military forces*, [w:] P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby (red.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, t. II: *Rome from the late Republic to the late Empire*, Cambridge 2007, s. 270–309.

¹² Legion *comitatenses* mógł liczyć średnio 1000 żołnierzy, oddziały jazdy od 350 do 500 jeźdźców. Liczby te mogły znacząco się różnić w zależności od sytuacji czy teatru działań wojennych. Zob. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 679–686; R. MacMullen, *How Big was the Roman Imperial Army?*, “Klio” 62/1980, s. 457 i n.; M. Nicasie, *Twilight...*, s. 74; H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425*, Oxford 1996, s. 89.

¹³ Kwaterunek wojskowy w domach prywatnych praktykowano znacznie wcześniej (N. Pollard, *Soldiers, cities...*, s. 67), jednak na szerszą skalę był stosowany dopiero w późnym antyku. Rozproszenie żołnierzy rozwiązywało problemy logistyczne, wpływało jednak niekorzystnie na dyscyplinę i gotowość bojową (P. Southern, *The Late Roman...*, s. 171).

¹⁴ Tych 16 konstytucji znajduje się w księdze 7 pod tytułem 8: *De metatis*. Zob. także A. Świętoń, *Przymusowy kwaterunek wojskowy w IV i V w. n. e i związane z nim nadużycia*, [w:] M. Kuryłowicz, H. Kowalski (red.), *Contra leges et bonos mores. Przepięstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 2005, s. 343–350. Ponieważ oprócz armii po cesarstwie często przemieszczał się obszerne cesarski dwór (*comitatus*) lub mniejsze grupy urzędników, *onus metatorum* wprowadzono także w ich interesie (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 367). W związku z tym konstytucje zamieszczone we wspomnianym tytule (a także inne, pośrednio związane z przymusowym kwaterunkiem, zamieszczone w tytułach 9: *De salgamo hospitibus non praebendo*, 10: *Ne quis in palatiis maneat* i 11:

potencjalnych konfliktów, jakie mogły powstawać pomiędzy żołnierzem a właścicielem lub posiadaczem kwatery. Kluczowa konstytucja, wydana 6 lutego 398 r. przez cesarzy Arkadiusza i Honoriusza, zobowiązywała właściciela lub posiadacza domu do wydzielenia trzeciej jego części na potrzeby kwaterunkowe, przy czym przy wyznaczaniu przestrzeni należnej żołnierzowi przestrzegano reguły, według której właściciel wybierał 1/3 przestrzeni, następnie wyboru dokonywał żołnierz, pozostała trzecia część przypadała właścicielowi¹⁵. Ponieważ – jak już wspomniano – obowiązek przyjęcia żołnierza pod dach domu miał charakter powszechnego ciężaru publicznego¹⁶, nie przewidywano w związku z tym żadnej rekompensaty dla właściciela/ posiadacza nieruchomości¹⁷. Konstytucje cesarskie szczegółowo regulowały prawa i obowiązki właściciela, m.in. w zakresie zakwaterowania wojskowych *officiales* w randze *illustris*¹⁸ (którym należała się połowa domu), oraz przywileje zwalniające z *munus*, przyznane niektórym grupom społecznym i zawodowym¹⁹. Podczas wyznaczania przestrzeni kwaterunkowej musiało dochodzić do sytuacji konfliktowych (zwłaszcza w przypadku rezydencji o wyższym standardzie), włącznie z usuwaniem właściciela z części domu, z której ten zgodnie z prawem mógł korzystać²⁰. Odpowiedzialność w przypadku przekroczenia prawa przez żołnierza (a więc zajęcia dla siebie większej części niż przewidziana konstytucją) była uzależniona od zajmowanego stanowiska. *Vir militaris* w randze *illustris* był

Ne comitibus et tribunis lavacra praestentur) mogły odnosić się nie tylko do żołnierzy, ale do wszystkich członków *militia* (*militia cohortalis* i *militia armata*). Por. E. Demougeot, *Une lettre de l'empereur Honorius sur l'hospitium des soldats*, „Revue Historique de Droit Français et Étranger” 4(34)/1956, s. 27.

¹⁵ CTh. 7.8.5.

¹⁶ Por. CTh. 7.8.3: *Ab hospitalitati munere domum privatorum nullus excuset* [...]. Próby uniknięcia tego obowiązku były surowo karane. I tak usunięcie znaku lub napisu umieszczonego przez kwatermistrza (*ensor, metator*) na drzwiach domu wyznaczonego na kwaterę od 393 r. było równoznaczne z *crimen falsi* (CTh. 7.8.4).

¹⁷ A.D. Lee, *The Army*, [w:] A. Cameron, P. Garnsey (red.), *The Cambridge Ancient History*, t. XIII: *The Late Empire A.D. 337–425*, Cambridge 1998, s. 230.

¹⁸ Por. CTh. 7.8.5.2, do *dignitates* w randze *illustris* zaliczano *praefectus praetorio, praefectus urbi, magister militum*, a także najwyższych urzędników pałacowych, jak np. *magister officiorum* (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 378).

¹⁹ *Immunitas* przysługiwała w tym zakresie senatorom (CTh. 7.8.1, 361 r.), duchownym chrześcijańskim (CTh. 16.2.8, 343 r.), rzemieślnikom pracującym w warsztatach wytwarzających broń (tzw. *fabricenses*, zob. CTh. 7.8.8, wydana w 400 lub 405 r.), od pierwszej połowy IV wieku lekarzom (*medici*) i nauczycielom (*professores litterarum, magistri, grammatici*) oraz ich żonom i synom (CTh. 13.3.3, 333 r.; 13.3.10, 373 r.; 13.3.16, 414 r.). W roku 444 (Nov. Th. 25) z obowiązku zostały zwolnione położone w Konstantynopolu domy należące do *consulares* i *illustres*. Ponadto kupcy i rzemieślnicy nie mieli obowiązku wydzielać pod kwaterunek tej części domu, w której znajdował się sklep lub warsztat (CTh. 7.8.5.1, 398 r.).

²⁰ Ustawodawca był świadomy tego, jak dokuczliwy był to ciężar – określał go niekiedy jako *molestia* (CTh. 7.5.8). Kwaterujący żołnierze i oficerowie mogli nadużywać swojego prawa poprzez nieuzasadnione wydłużanie pobytu (sugeruje to tekst konstytucji z 413 r.: CTh. 7.8.10.2). Niekiedy żołnierze domagali się wyznaczenia w prywatnym domu kwatery, mimo iż byli właścicielami domu położonego w tym samym mieście (por. CTh. 7.8.15). Zarządzono, że w takim przypadku żołnierze musieli korzystać z własnego domu, który w zamian był wolny od *munus hospitalitatis*.

zobowiązany do zapłaty kary finansowej w wysokości 30 *libra*²¹ złota na rzecz skarbu cesarskiego (*fiscus*), pozostali byli pozbawiani stanowiska (*ceteri vero militia sciant se esse privandos...*²²), jednak nie wiadomo, czy było to związane z degradacją, przeniesieniem do innego, gorszego rodzaju służby (*gradus deiectio* lub *militiae mutatio*) czy też równoznaczne z usunięciem z wojska. Ponadto w konstytucji wydanej 12 czerwca 413 r. dla diecezji Afryki zakazywano kwaterującym domagania się czegokolwiek od gospodarzy pod karą grzywny w wysokości 10 *libra* złota²³. Kary te miały zatem albo charakter dyscyplinarny albo administracyjny. Jednakże brak jest w treści konstytucji poświęconych *onus metatorum* odpowiedzi na pytanie, jak kształtowała się w tym przypadku odpowiedzialność odszkodowawcza względem pokrzywdzonego właściciela zarówno w przypadku pozbawienia go przestrzeni mieszkalnej, jak i wszelkich szkód wyrządzonych w okresie zakwaterowania.

Konstytucje o interesującej treści można odnaleźć w 9 tytule tej samej księgi (CTh 7.9: *De salgamo hospitibus non praebendo*). Poświęcone zostały kwestii wymuszania przez zakwaterowanych żołnierzy od swoich gospodarzy oliwy, drewna na opał i tym podobnych artykułów pierwszej potrzeby (tzw. *salgamum*), co było częstą praktyką²⁴. Ustawodawca dawał właścicielom lub posiadaczom nieruchomości przyzwolenie do udzielania żołnierzom tego rodzaju pomocy (kojarząc ją, poprzez użycie sformułowania *humanitas*, z uprzejmym i cywilizowanym zachowaniem), zakazywał jednak stosowania przez żołnierzy jakichkolwiek wymuszeń²⁵. Zakaz został dobitnie sprecyzowany w konstytucji cesarza Konstancjusza i Konstansa

²¹ Jednostka wagi (ok. 330 g.).

²² CTh. 7.8.5.3.

²³ CTh. 7.8.10. Ogłoszenie konstytucji, która brała w ochronę ludność diecezji, można wiązać z obecnością tam dużej liczby wojsk rzymskich, które tłumyły bunt wszczęty przez *comes Africae* Herakliana w początkach 413 r. (por. J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. II: AD. 395–537, Cambridge 1980, s. 539, s.v. Heraclianus 3). Kara 10 *libra* przewidziana była głównie dla urzędników cywilnych, którzy powołując się na nadzwyczajne okoliczności, mogli wysuwać nadmierne żądania w stosunku do gospodarzy, aczkolwiek mowa jest także o *metator* oraz ogólnie o przedstawicielach władzy (*militans vel agens*).

²⁴ Żołnierze mieli w zwyczaju żyć na koszt swoich gospodarzy, których skargi kierowane do przełożonych pozostawały bez odpowiedzi. Zob. R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 84, przyp. 27, s. 86 (tamże przywołanie CIL. 3. 12336 z 238 r.). Zabierali ubrania i żywność. Często nie płacili w sklepach za towar, rabowali kupców (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 631–632; J.H.W.G. Liebeschuetz, *Antioch. City and imperial administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, s. 11). O wymuszeniach informuje także Ulpian (D. 1.18.6.5–6). Słowo *salgamum* (l. mn. *salgama*) pierwotnie oznaczało zakonserwowane w solance lub occie owoce lub warzywa, w późnym antyku mogło oznaczać rzeczy niezbędne do przygotowania posiłku i odświeżenia się (*Paulys Real-Encyclopädie des Classischen Altertumswissenschaft*, 2.1.[R–Z], Stuttgart 1920, kol. 1870–1871, s.v. *salgama*).

²⁵ W edykcje skierowanym do *provinciales* wydanym w roku 340 (CTh. 7.9.1) cesarze Konstancjusz i Konstans napominali: *ut nec spontanea in vobis humanitas retardetur nec contra voluntatem vestram ac patronorum vestrorum familiaris res adteratur*

ogłoszonej w 340 (lub 342) r., skierowanej do Flawiusza Domicjusza Leonejusza, *praefectus praetorio Orientis*²⁶.

IDEM AA. LEONTIO PRAEFECTO PRAETORIO.

Ne quis comitum vel tribunorum aut praepositorum aut militum nomine culcitas lignum oleum a suis extorqueat hospitibus nec volentibus, vel magistratibus vel hospitibus in praedictis speciebus aliquid auferant, sed provinciales sint nostri ab hac praebitione securi, comitibus tribunis vel certe praepositis militibusque gravi vexationi subiacentibus.

DAT. V ID. OCT. CONSS

Zgodnie z treścią konstytucji nikt nie mógł, powołując się na rangę wojskową, niezależnie czy wysoką (*comes*), średniego szczebla (*tribunus, praepositus*), czy też najniższą (*miles*), żądać wydania dla siebie materacy (*culcitrae*), drewna na opał (*lignum*) czy oliwy (*oleum*). Urzędnicy municypalni lub sami gospodarze goszczący żołnierzy mogli dobrowolnie udzielać żołnierzom pomocy, jednakże sami mieli być wolni od obowiązku dostarczania *salgamum* na żądanie. W tekście konstytucji nie zachowała się informacja o rodzaju kary grożącej żołnierzom za wymuszenia (poza tym, że była ona surowa – *gravis vexatio*). Zakaz powtórzono w konstytucji wydanej 29 lipca 393 r. w Konstantynopolu przez Teodozjusza I²⁷, skierowanej do wszystkich wyższych dowódców wojskowych armii Wschodu²⁸. Zaprowadzano w tym czasie porządek w sprawach wojskowych i przygotowywano się do wojny z uzurpatorem Eugeniuszem, zatem ponowienie restrykcji było zachowaniem właściwym w obliczu koncentracji armii²⁹. Zakaz pojawia się także w konstytucji Honoriusza i Teodozjusza II z 416 r.³⁰

Żadna z zachowanych w Kodeksie konstytucji poświęconych wymuszaniu *salgamum* nie precyzuje niestety kwestii odpowiedzialności żołnierza. Niejasna

²⁶ CTh. 7.9.2. Zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. I, Cambridge 1971, s. 502, s.v. Fl. Domitius Leontius 20.

²⁷ CTh. 7.9.3. IMPPP. VALENTINIANUS, THEODOSIUS ET ARCADIUS AAA. ABUNDANTIO, STILICHONI ET CETERIS COMITIBUS UTRIUSQUE MILITIAE. *Nemo militum a suo hospite salgami aliquid nomine postulet, id est ne lignum aut oleum culcitraeve poscantur.* DAT. IIII KAL. AUG. CONSTANTINOPOLI THEODOSIO A. III ET ABUNDANTIO V C CONSS.

²⁸ M. in. do Flawiusza Abundantiusza, *comes et magister utriusque militiae* oraz *magister utriusque militiae per Thracias* Stylichona. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography...*, s. 4, s.v. Flavius Abundantius; s. 853, s.v. Flavius Stilicho.

²⁹ W początkach tego roku rozszadzono spór o zakres jurysdykcji pomiędzy *magister militum per Orientem* Addeuszem a namiestnikiem prowincji (*corrector*) *Augustamnica* (CTh. 1.5.10, CTh. 1.7.2), rozpoczęto oczyszczanie armii z tych, którzy awansowali niezasłużenie (CTh. 6.24.5, CTh. 7.3.1), ukrócono żądania wypłacania *annona militaris* w postaci pieniędzy (CTh. 7.4.18, CTh. 7.4.20). Gromadzenie wojska na wojenną wyprawę wywoływało napięcie pomiędzy armią a ludnością cywilną – żołnierze widocznie nie przejmowali się dyscypliną, a mieszkańcy miast zaczęli stosować bierny opór. Wspomniany już wcześniej zakaz wycierania znaku pozostawionego na ścianie domu przez *metator* (CTh. 7.8.4) został wydany dość krótko po konstytucji dotyczącej *salgamum*. Symptomatyczna jest treść konstytucji z grudnia tegoż roku, poświęcona oskarżeniom o *adulterium* kierowanym w stronę *virii militares* (zob. CTh. 9.7.9).

³⁰ CTh. 7.9.4.

wzmianka o surowej karze (*gravis vexatio*) widoczna w tekście CTh. 7.9.2 nie wyjaśnia wiele. Z pewnością kara ta miała charakter dyscyplinarny (konstytucja CTh. 7.9.1 wyraźnie wskazuje na możliwość wniesienia skargi na żołnierza do wyższego oficera, określonego jako *praepositus*³¹, co wiązało się ze sferą *disciplina militaris*). Krótka wzmianka autorstwa Ammianusa Marcellinusa³² o środkach podjętych odnośnie do żołnierzy kwaterujących w syryjskiej Antiochii i okolicach przed rozpoczęciem perskiej wyprawy cesarza Juliana (363 r.) potwierdza, że żołnierskie nadużycia związane z kwaterunkiem spotykały się z karami dyscyplinarnymi, których surowość zależała od wymierzającego je dowódcy. Jednakże nic nie wiadomo o odpowiedzialności odszkodowawczej. W treści konstytucji brakuje jakiegokolwiek sugestii związanej z możliwością uzyskania rekompensaty za szkody poniesione przez właściciela nieruchomości przyjmującej żołnierzy.

Problem podobny do wymuszania *salgamum* stanowiły wysuwane przez oficerów i urzędników wojskowych średniego szczebla żądania dostarczenia przez miejskie rady drewna służącego do podgrzewania wody w prywatnych łaźniach lub przejęcia przez *privati* i *curiales* kosztów z tym związanych. Dwie konstytucje zachowane w tytule 11 księgi 7 Kodeksu (*Ne comitibus et tribunis lavacra praestentur*) zostały wydane w reakcji na tego rodzaju nadużycia. W tej wydanej 27 października 406 r. przez cesarzy Arkadiusza, Honoriusza i Teodozjusza II i zaadresowanej do *praefectus praetorio Orientis* Anthemiusza³³ czytamy:

IMPPP. ARCADIVS, HONORIVS ET THEODOSIVS AAA. ANTHEMIO PRAEFECTO PRAETORIO.

Omnem vel ex pristini severitate decreti vel ex hoc sacro praecepto, quod sub eadem poena profertur, inquietudinem a curiis et civitatibus praecipimus prohiberi nec ullas privatas ab his succendi balneas ad tribunorum sive ad minorum comitum usus, sed illustribus tantum viris comitibus ac magistris militum, si tamen id voluerint, concessum esse cognoscant hoc ministerium.

DAT. V KAL. DEC. CONSTANTINOPOLI ARCADIO A. VI ET PROBO V C CONSS

Zgodnie z treścią konstytucji prawo do domagania się od *privati* i władz municipalnych pokrycia kosztów skorzystania z prywatnej łaźni mieli tylko *comites* w randze *illustris* oraz *magistri militum*, a więc osoby stojące najwyżej w hierarchii *militia armata*. Jednakże, zgodnie z przekazem źródłowym, przywilej ten uzurpowali sobie także *comites* niższej rangi i trybuni. Praktyka taka była zakazana znacznie wcześniej – w pierwszych liniijkach tekstu cesarze powołują się na uprzednio wyda-

³¹ *Praepositus* miał rangę niższą od trybuna, dowodził mniejszymi oddziałami, niemniej jednak zastosowanie tej nazwy było bardzo powszechne, i trudno umiejscowić *praepositi* w konkretnym miejscu wojskowej hierarchii. Zob. R. Grosse, *Die Rangordnung der römischen Armee des 4.–6. Jahrhunderts*, „Klio” 15/1918, s. 25 i n. Ponadto termin *praepositus* był używany w ogólnym sensie na oznaczenie osoby, której powierzono dowodzenie (A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 640). Zatem w konstytucji użycie tego słowa wcale nie musiało być związane z terminem technicznym, a mogło oznaczać przełożonego.

³² Ammianus Marcellinus, XXII. 12.6.

³³ CTh. 7.11.1. Zob. J. R. Martindale, *The Prosopography...*, s. 93, s.v. Anthemius 1.

ną niezidentyfikowaną konstytucję (*ex pristini severitate decreti...*) i ustalone w niej kary. Natura kar nie jest jednak znana³⁴. Kolejna konstytucja Honoriusza i Teodozjusza II, wydana 28 lipca 417 r.³⁵, stanowi:

IMPP. HONORIUS ET THEODOSIUS AA. MONAXIO PRAEFECTO PRAETORIO.

Lege dudum lata, quae omnem licentiam exigendi ab provincialibus lavacra tribunis et comitibus inferioribus denegavit, duces limitis Eufratensis diurnos tremisses pro lignis et balneis exegisse comperimus. Ideoque praecipimus memorati limitis duces, quos abhinc triennio talia sibi contra legem lucra vindicasse constiterit, in duplum ea redhibere et in posterum sub eiusdem poenae metu hanc exactionis licentiam prohiberi.

DAT. V KAL. AUG. CONSTANTINOPOLI HONORIO A. XI ET CONSTANTIO II V C CONSS

W związku z wymuszeniami kwot pieniężnych w wysokości 3 *tremisses*³⁶ dziennie na drewno i łaźnię (*pro lignis et balneis...*), dokonanymi na przestrzeni minionych trzech lat przez dowódców wojsk *limitanei* stacjonujących na granicy rzymsko-perskiej (*duces limitis Eufratensis*), sprawcy wymuszenia winni byli zwrócić poszkodowanym podwójną wartość szkody (*in duplum ea redhibere...*). Nie jest pewne, czy sankcja ta została wprowadzona w związku z opisanymi w konstytucji wydarzeniami (na co mogłyby wskazywać słowa: *et in posterum sub eiusdem poenae metu hanc exactionis licentiam prohiberi*), czy też obowiązywała wcześniej i jest tą samą sankcją, o której wspomina się w zachowanym fragmencie konstytucji z 406 r. (C.Th. 7.11.1). Ciekawostką jest fakt, że konstytucja z 406 r. nie zabraniała (na ile pozwala tak sądzić zachowany materiał źródłowy) *expressis verbis* dowódcom *limitanei* w randze *duces* domagania się od *privati* i *curiales* pokrycia kosztów kąpieli w łaźni (mowa w niej była jedynie o niskiej rangi *comites* i trybunach), co stawia pod znakiem zapytania zasadność ukarania *duces*³⁷. W każdym razie konstytucja z 406 r. pojawia się w Kodeksie Justyniana (C. 1.47.1) w postaci interpolowanej – *duces* są już tam wymienieni obok *comites* i trybunów³⁸, poruszono też kwestię odszkodowania *in duplum* (*dupli poena violatoribus huius sanctionis imminente...*).

Nadmierne żądania wysuwali także prości żołnierze. Zaświadcza o tym treść konstytucji Walentyniana i Walensa z 27 maja 364 r., skierowanej do naczelnika jazdy (*magister equitum*) Wiktora, będącej reakcją na raport (*suggestio*) *comes rei*

³⁴ R. MacMullen ma wątpliwości, czy jakkolwiek kara za takie zachowanie była wymierzana. Zauważa, że w niektórych przypadkach naruszania obyczajności czy porządku publicznego dowódcy stosowali jedynie upomnienie (R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 84–85 przyp. 31).

³⁵ C.Th. 7.11.2.

³⁶ Były to złote monety o wadze 1/3 solidus (*solidus*). A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 207; F. Carlf, *L'oro nella tarda antichità aspetti economici e sociali*, Torino 2009, s. 287.

³⁷ Pamiętając jednakże o lukach w materiale źródłowym wynikających z natury zabiegów, jakim poddano oryginalną treść konstytucji cesarskich podczas redagowania Kodeksu.

³⁸ Por. [...] *ab his succendi balneas ad tribunorum sive ad minorum comitum usus* (C.Th. 7.1.11) i [...] *ab his succendi balnea ad tribunorum vel ducum aliorumve militarium comitum usus* (C. 1.47.1).

militaris Ursycyna³⁹. Konstytucja została wydana w położonej w diecezji Tracja stacji poczty cesarskiej Bona Mansio⁴⁰ podczas przemarszu obu cesarzy wraz z towarzyszącą im armią do Naissus i Sirmium.

IDEM AA. AD VICTOREM MAGISTRUM MILITUM.

In provinciis statione militum adfici possidentes ursicini comitis suggestione cognovimus, a quibus superstatutorum grave atque inusitatum quoddam nomen cenaticorum fuerit introductum. Quod magna auctoritas tua missis competentibus litteris in omnibus provinciis iubebit aboleri, ut milites recordentur commoda sua, quae in annonarum perceptione adipiscuntur; extrinsecus detrimentis provincialium non esse cumulanda.

DAT. VI KAL. IAN. BONAMANSIONE DIVO IOVIANO ET VARRONIANO CONSS.

Ursycyn donosił, że podczas postojów żołnierze rozproszeni po prowincjach diecezji nakładają na okoliczną ludność „nadmierne i bezprawne ciężary”, które zwą *cenaticum*. Słowo to (zdaniem R. MacMullena greckiego pochodzenia⁴¹) występuje w *Codex Theodosianus* tylko w tej konstytucji. Według A.H.M. Jonesa przedmiotem wymuszenia był darmowy posiłek⁴². Twierdzenie, że pod pojęciem *cenaticum* kryła się jakaś postać *salgatum*, nie wydaje się przekonujące. Kompilatorzy umieścili tę konstytucję w Kodeksie Teodozjańskim pomiędzy tekstami poświęconymi *annona militaris*. Sugeruje to, że prawdopodobnie w maju 364 r. w Tracji doszło do nadużyć podczas dokonywania dozwolonych prawem rekwizycji. Żołnierze pobierali więcej *annona* niż wynikało z zobowiązań podatkowych nałożonych na *provinciales* (słowo *superstatutum* oznacza ‘więcej, niż ustalono’, ‘nadmierną ilość’, działanie żołnierzy mogło zatem odpowiadać *superexactio*, jakiego dopuszczali się poborczy podatkowi⁴³). Trzeba przy tym mieć na uwadze morale armii, która przed niecałym rokiem zakończyła katastrofalną kampanię w Persji i doświadczyła w przygnębiająco krótkim czasie straty dwóch cesarzy (Juliana i Jowiana). *Milites* mogli kierować się przekonaniem, że za trudy kampanii należy im się wyjątkowy „dodatek”. Treść konstytucji nie zawiera informacji o sankcjach, cesarz jedynie zobowiązał *magister equitum* do przywrócenia porządku i napomnienia żołnierzy, aby poprzestali na tym, co zgodnie z prawem im się należy. Jest to dosyć łagodne zachowanie, zważywszy, że – jak informuje nas konstytucja Arkadiusza i Honoriusza z 400 r.⁴⁴ – Walentynian karał poborców podatkowych, którzy dopuścili się *superexactio* śmiercią. Zachowanie cesarzy wydaje się jednak zrozumiałe – rozpoczęli dopiero panowanie

³⁹ CTh. 7.4.12. Wiktor dzierżył stanowisko *magister equitum per Orientem*. W konstytucji tytułowany jest jako *magister militum*. Osoba Ursycyna nie jest pewna – nie wiadomo, czy można go utożsamiać z tak szanowanym przez Ammianusa Marcellinusa *magister equitum* (potem *magister peditum*) za rządów Konstancjusza (A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography...*, s. 947, s.v. Victor 4, oraz s. 987, s.v. Ursicinus 4).

⁴⁰ J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVI*, Leiden – Boston 2008, s. 95.

⁴¹ R. MacMullen, *Changes in the Roman Empire. Essays in the ordinary*, Princeton 1990, s. 68.

⁴² “Free supper” – A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602...*, s. 631.

⁴³ Por. np. CTh. 11.8.1.

⁴⁴ CTh. 11.8.1.

(Walentynian był cesarzem od trzech miesięcy, Walens od dwóch), a do tego mieli pod rozkazami armię o poważnie nadszarpniętym morale.

Szkody spowodowane przez oddziały wojskowe

Inną grupą regulacji odnoszących się do szkód na majątku prywatnym jest ta związana z wyrządzeniem lokalnej społeczności szkód przez wykonujące swoje zadania oddziały wojskowe. Zachowało się kilka interesujących tekstów dotyczących natury szkód, jakie mogły być spowodowane przez obozujących lub maszerujących żołnierzy.

11 marca 398 r. Arkadiusz i Honoriusz skierowali do naczelnika sił zbrojnych we wschodniej części cesarstwa (*comes et magister utriusque militiae per Orientem*) Symplicjusza⁴⁵ konstytucję o następującej treści⁴⁶:

IMPP. ARCADIUS ET HONORIUS AA. SIMPLICIO COMITI ET MAGISTRO UTRISQUE MILITIAE.

Insignis auctoritas tua hac condicione a publicis pratis Apamenis animalia militum prohiberi praecipiat, ut universi cognoscant de emolumentis eorum tuique officii facultatibus duodecim libras auri fisci commodis exigendas, si quisquam posthac memorate prata mutilare temptaverit, non minore decernenda poena, si etiam prata privatorum Antiochenorum fuerint devastata, ita tamen, ut sine laesione provincialium provideant curiales, quo pacto animalium militarium pastui consulatur.

DAT. V ID. MART. CONSTANTINOPOLI HONORIO A. IIII ET EUTYCHIANO V. C. CONSS.

Cesarze napominali naczelnika, aby zabronił żołnierzom wypasu zwierząt wojskowych na łąkach należących do miasta Apamea⁴⁷ pod karą grzywny w wysokości 12 *libra* złota, wymierzanej zarówno żołnierzom łamiącym zakaz, jak i *officium* samego Symplicjusza⁴⁸ na rzecz skarbu cesarskiego (*fiscus*). Ustanowiona kara finansowa była odpowiedzią na rozległe zniszczenia (*mutilatio, devastatio*). Ta sama kara (*non minore decernenda poena...*) została ustanowiona w przypadku niszczenia przez wojskowe zwierzęta prywatnych łąk położonych wokół syryjskiej Antiochii (jednocześnie przypominano, że rady municypalne tych miast miały obowiązek wy-

⁴⁵ J.R. Martindale, *The Prosopography...*, s. 1013, s.v. Simplicius 2.

⁴⁶ CTh. 7.7.3.

⁴⁷ Na wschodzie cesarstwa były cztery miasta o tej nazwie – w Bitynii, Frygii, Mezopotamii oraz Syrii. W konstytucji jest mowa o Apamei syryjskiej położonej nad rzeką Orontes, ponieważ nieco dalej leży wzmiankowane w tekście najważniejsze miasto Syrii – Antiochia. Zob. A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam 1983, s. 578.

⁴⁸ Wymierzanie kary finansowej w przypadku złamania prawa *officium* urzędnika, który miał czuwać nad jego przestrzeganiem, było cechą charakterystyczną późnorzymskiej administracji. Wobec nasilającej się korupcji wprowadzało zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Szerzej na ten temat zob. K. Rosen, *Iudex und officium. Kollektivstrafe, Kontrolle und Effizienz in der spätantiken Provinzialverwaltung*, „Ancient Society” 21/1990, s. 273 i n.

znaczenia miejsc wypasu zwierząt wojskowych bez szkody dla własności prywatnej i publicznej⁴⁹). Z treści tej konstytucji wynika, że albo obowiązki rad municypalnych we wspomnianych miastach w odniesieniu do ciężarów publicznych nie zostały dotychczas wyraźnie sprecyzowane, albo żołnierze dopuszczali się nadużyć i bezprawnie korzystali z prywatnych i municypalnych pastwisk. Ponadto o licznych żołnierskich nadużyciach względem właścicieli łąk i dzierżawiących je kolonów informuje treść konstytucji wydanej 5 września 415 r. przez Honoriusza i Teodozjusza II, zaadresowanej do Aureliana, *praefectus praetorio Orientis*⁵⁰. Tego samego dnia skierowano do dowódców wschodnich sił zbrojnych (*comites et magistri militum*) konstytucję, w której mowa o prześladowaniu (*perniciosa molestia*) właścicieli pastwisk przez żołnierzy⁵¹. Mimo że takie działanie zostało określone jako bezprawne, brak jest wzmianki o przewidywanych sankcjach. Można przypuszczać, że były one takie same albo zbliżone do tych przewidzianych konstytucją z 398 r. (CTh. 7.7.3). Zauważalny jest zatem brak jakiegokolwiek odpowiedzialności o charakterze odszkodowawczym (grzywna w wysokości 12 *libra* złota była wpłacana do skarbu cesarskiego).

Inna konstytucja o interesującej treści została wydana 27 maja 391 r. przez cesarzy Gracjana, Walentyniana II i Teodozjusza I⁵². Jej adresatem był dowódca piechoty i jazdy (*comes et magister utriusque militiae*) Richomeres.

⁴⁹ Takie „wojskowe” łąki (*prata*) funkcjonowały w pobliżu permanentnego stacjonowania wojsk (np. na temat pastwisk zlokalizowanych na Półwyspie Iberyjskim zob. A. Hyland, *Equus: the Horse in the Roman World*, London 1990, s. 91). Sytuacja stawała się jednak problematyczna w przypadku przemieszczających się armii *comitatenses*. Rady municypalne musiały zapewne organizować takie pastwiska *ad hoc*.

⁵⁰ CTh. 7.7.4 (IMPP. HONORIUS ET THEODOSIUS AA. AURELIANO PRAEFECTO PRAETORIO ET PATRICIO. *Possessores nihil plus debent, quam quod nostro arbitrio nostrae peremittatis et magnificae sedis tuae dispositione per annos singulos iubentur inferre. Nec vero milites aliquid praesumere debent, nisi quod largitate nostri numinis consequentur ideoque possessores vel coloni super pratis nullam molestiam patiantur* DAT. NON. SEPT. DD. NN. HONORIO X ET THEODOSIO VI AA. CONSS). Zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography...*, s. 128, s.v. Aurelianus 3.

⁵¹ CTh. 7.7.5 (IDEM AA. COMITIBUS ET MAGISTRIS MILITUM. *Prata provincialium nostrorum perniciosum est militum molestia fatigari. ideoque lege ad amplissimam praefecturam promulgata censuimus, ne hoc deinceps usurpetur Super qua re universos quorum interest convenire tua magnificentia non moretur, ne permittant possessores vel colonos pratorum gratia qualibet importunitate vexari.* DAT. NON. SEPT. HONORIO X ET THEODOSIO VI AA. CONSS).

⁵² CTh. 7.1.13. Gracjan zakończył panowanie w 383 r. Kompilatorzy justyniańscy, zamieszczając tę konstytucję w Kodeksie (C. 12.35.12), wymienili w *inscriptio* Teodozjusza, Arkadiusza i Honoriusza. Jednak daty ich panowania wciąż nie pokrywają się dokładnie z datą wydania konstytucji. W dniu wydania konstytucji cesarstwem rządzący Teodozjusz I, Walentynian II i Arkadiusz (por. także *inscriptio* w innych konstytucjach z tego okresu, np. CTh. 9.14.2). Zob. Á. D’Ors *Parerga historica (Indecencia y polución. Sobre CTh 7.1.13)*, Pamplona 1997, s. 201.

IDEM AAA. RICHOMERI COMITI ET MAGISTRO UTRIUSQUE MILITIAE.

Cum supra virentes fluminum ripas omnis legionum multitudo consistit, id provida auctoritate decernimus, ut nullus omnino immundo fimo sordidatis fluentis commune poculum polluat neve abluendo equorum sudore deproperus publicos oculos nudatus incestet atque ita et turbido potum caeno misceat et confundat aspectum, sed procul a cunctorum obtutibus in inferioribus partibus fluviorum, id est infra tentoria vagos natatus animalium, prouti libitum videtur, exerceat. Sublimis igitur magnificentia tua id sollicitudinis studio et admonitionis praecepto faciet custodiri, ut unusquisque tribunus agnoscat gravi se subdendum esse supplicio, in cuius parte neglectum probabitur quod agnoscit imperatum.

DAT. VI KAL. IUN. VINCENTIAE TATIANO ET SYMMACHO CONSS.

Treść konstytucji dotyczy istotnego problemu, jakim było zanieczyszczanie ujęć wody przez masy obozujących żołnierzy. Stosując kwiecisty styl charakterystyczny dla wielu tekstów prawnych późnego antyku, cesarze ogłaszali, iż kiedykolwiek wojska w wielkiej liczbie (*multitudo legionum*) obozują nad „zielonymi nurtami rzecznyymi”, zabrania się zanieczyszczać brudem i zwierzęcymi ekskrementami (*fi-mum*) nurt rzeczny służący wspólnemu dobru wszystkich ludzi. Nie wolno także z tego samego powodu obmywać w rzece koni, aby nie zanieczyścić jej końskim potem (*sudor equorum*). Ustawodawca wykazał też troskę o obyczajność, zakazując żołnierzom obmywania zwierząt nago na widoku publicznym⁵³. W celu dokonania ablucji żołnierze wraz ze zwierzętami musieli udać się w miejsce położone w pewnym oddaleniu od skupisk ludności, w dół rzeki, „z dala od namiotów” (*in inferioribus partibus fluviorum, id est infra tentoria...*), aby nieczystości nie skazyły źródeł wody pitnej.

Okoliczności wydania konstytucji wiążą się z pobylem Teodozjusza i jego armii pod dowództwem Richomeresesa w Akwilei, przed powrotem do Konstantynopola po zwycięskiej wojnie z uzurpatorem Magnusem Maksymusem. Jej ogłoszenie musiało być reakcją na skargi *privati* na zachowanie żołnierzy⁵⁴. O tym, że w okolicach Akwilei *militēs* dopuszczali się licznych aktów przemocy wobec okolicznej ludności, świadczą nadzwyczajne uprawnienia przyznane latem tego roku *provinciales*, na mocy których mieli oni prawo stawiać żołnierzom-bandytom zbrojny opór⁵⁵.

⁵³ Należy pamiętać o różnicach w kulturze i obyczajach pomiędzy cywilizowanymi mieszkańcami cesarstwa a barbarzyńskimi żołnierzami, którzy za panowania Teodozjusza zaczęli pojawiać się w armii rzymskiej w coraz większej liczbie.

⁵⁴ Á. D’Ors, (*Parerga historica...*, s. 203) uważa, że zdarzenia, do których nawiązuje konstytucja, mogły mieć miejsce w północnej Italii, w okolicach Akwilei (konstytucję wydano w mieście Vincentia – położonym niedaleko Akwilei), pod murami której zakończyła się wojna z uzurpatorem i wokół której koncentrowały się wojska Richomeresesa przed wyruszeniem na wschód. Zob. także ibidem, s. 205.

⁵⁵ CTh. 9.14.2. Mimo że w tekście nie zachowała się informacja o miejscu wydania tej konstytucji, T. Honoré (*Law in the crisis of Empire 379–455 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors*, Oxford 1988, s. 70) nie ma wątpliwości, że odpowiada za nią kwestor pałacowy przebywającego wówczas w Akwilei Teodozjusza. Można także założyć, że konstytucja była reakcją na skargi płynące z innych części zachodniej części cesarstwa i odzwierciedla upadek porządku publicznego w okresie następującym po wojnie domowej z Maksymusem. Zob. też przypis 66 poniżej.

Intencje ustawodawcy wydają się być czytelne. Chociaż liczba żołnierzy w jednostkach wojskowych w okresie późnego antyku nie była tak duża, jak w okresie pryncypatu, to w przypadku koncentracji liczebność armii mogła osiągać kilkadziesiąt tysięcy ludzi⁵⁶, a należy dodać do tego znaczną ilość pomocników, a także zwierząt pociągowych i wierzchowców (rola konnicy zwiększyła się wydatnie w porównaniu z okresem wczesnego cesarstwa). Obecność kilkunastu lub kilkudziesięciu tysięcy ludzi i znacznej liczby zwierząt intensywnie korzystających ze źródeł wody dla celów ablucji mogła doprowadzić do poważnego ich zanieczyszczenia.

Treść konstytucji nie zawiera żadnych pomocnych informacji na temat odpowiedzialności żołnierzy za szkody w ten sposób wyrządzone. Z pewnością ponosili oni odpowiedzialność o charakterze dyscyplinarnym (aczkolwiek tylko w stosunku do trybunów, którym nakazano przestrzeganie porządku i pilnowanie, czy cesarski nakaz jest egzekwowany, przewidywano w konstytucji wymierzenie niesprecyzowanej surowej kary⁵⁷). Nie jest do końca pewne, w czym interesie została wydana konstytucja. Można ją z jednej strony odczytywać jako próbę ochrony interesu ludności korzystającej z rzeki, nad którą obozowała armia, a także próbę ochrony obyczajności (*pudor*), z drugiej jednak strony regulacje mogły powstać w celu ochrony zdrowia żołnierzy: nakaz mycia zwierząt w dole rzeki, poniżej namiotów (*infra tentoria*), a więc w z dala od miejsc, w których żołnierze czerpali wodę do spożycia, miał zapobiec chorobom lub epidemii. Álvaro D'Ors utrzymuje, że celem konstytucji była ochrona interesu *privati*⁵⁸. Brak jednak bliższych informacji o odpowiedzialności w przypadku zatrucia innych niż rzeki ujęć wody (źródeł, małych zbiorników wodnych), z których mogły korzystać osoby prywatne (być może z uwagi na szczególny charakter konstytucji).

Pewną wskazówką może być miejsce, jakie zajmuje omawiana konstytucja w Kodeksie Teodozjańskim. Poprzedza ją konstytucja cesarzy: Gracjana, Walentyńiana II i Teodozjusza I, wydana w 384 r.⁵⁹ i skierowana do *praefectus praetorio Orientis* Cynegiusza⁶⁰. Żołnierzom (zarówno prostym *militēs*, jak trybunom) zakazano wkraczania na prywatne posiadłości (*possessiones*), winni oni pozostawać w miejscach postoju w wyznaczonych miejscach publicznych, przy swoich znakach (*cum signis propriis*). Konstytucja ta mogła zostać wydana w celu uniknięcia rozprężenia i przypadków dezercji, jednakże powód mógł być inny. W kodeksie za-

⁵⁶ Zob. przypis 12. Pod Argentoratum Julian miał dyspozycji zaledwie 13 tys. żołnierzy. Tenże sam, już jako August, na wyprawę do Persji powołał 65 tys. żołnierzy. Pod Adrianopol pomaszerowała armia licząca prawdopodobnie około 40–60 tys. *militēs*. Por. T. S. Burns, *The Battle of Adrianople: a Reconsideration*, Historia 22 (1973), s. 344; R. MacMullen, *How Big was the Roman...*, s. 459; A.D. Lee, *War in Late...*, s. 78; H. Elton, *Military...*, s. 285.

⁵⁷ Określenie *grave supplicum* pojawia się w innych konstytucjach, z reguły w odniesieniu do nadużyć urzędników: C. 11.67.1, CTh. 12.1.80 (380 r.), CTh 8.1.12 (382 r.), CTh. 8.5.56 (396 r.), CTh. 9.26.2 (400 r.). W konstytucji CTh. 9.26.2 jako *grave supplicum* widnieje kara wygnania (*deportatio*).

⁵⁸ Á. D'Ors, *Parerga historica...*, s. 205.

⁵⁹ CTh. 7.1.12.

⁶⁰ A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography...*, s. 235, s.v. Maternus Cynegius 3.

mieszczono bowiem inną konstytucję, wydaną w tym samym dniu co CTh. 7.1.12 i skierowaną do tego samego adresata⁶¹. Konstytucja ta zawiera informację o nadużywaniu (*usurpatio*) przez żołnierzy prawa do skorzystania z *cursus publicus*. Być może owe wkraczanie na posiadłości prywatne, którego wzbraniało żołnierzom i trybunom, miało na celu rekwirowanie prywatnych zaprzęgów i zwierząt pociągowych. Zatem konstytucja zakazująca zanieczyszczania rzek także mogła mieć podobny wydźwięk – nawet jeśli pierwotnie została wydana w innym celu, to osoby redagujące *Codex Theodosianus* uznały ją za służącą interesom *privati* i chroniącą ich prawa⁶². Kwestia odpowiedzialności odszkodowawczej żołnierzy pozostaje jednak nierozstrzygnięta.

Zakończenie

Omawiana problematyka znacznie przekracza granice, jakie wytycza zawartość konstytucji zachowanych w 7 księdze Kodeksu Teodozjańskiego. Źródła pozaprawne zawierają wiele przekazów o niesprawiedliwości, jakiej doświadczali *privati* (nawet jeżeli weźmie się poprawkę na obecny w literaturze topos bezkarnego „żołnierza-rabusia”). Żołnierze dokonywali rabunków na własną rękę lub przy okazji poboru *annona militaris* (co widać już było przy okazji omawiania CTh. 7.4.12)⁶³. Niektóre listy zachowane w kolekcji papirusów Abinneusza uwidaczniają bezprawie, jakiego dopuszczali się w Egipcie *viri militares*⁶⁴.

⁶¹ CTh. 8.5.45.

⁶² Por. V. Giuffrè, który uważa, że CTh 7.1.12 i 7.1.13 były reakcją na naruszanie przez żołnierzy interesów *privati* i wraz z konstytucjami zachowanymi w tytułach 7–11 księgi 7 (w których zachowały się omawiane powyżej konstytucje poświęcone *onus metatorum*, *salgamum*, pastwiskom itp.) tworzą „korpus praw” chroniących prawa obywateli (V. Giuffrè, „*Iura*” e „*Arma*”. *Intorno al VII libro del Codice Teodosiano*, Milano 1979, s. 27 i 31). Wagę spraw regulowanych konstytucją 7.1.13 musieli rozumieć kompilatorzy justyniańscy, którzy zachowali ją (interpolowaną) w Kodeksie Justyniana (jako C. 12.35.12, poprzedza ją także CTh 7.1.12, jako C. 12.35.11, co, będąc konsekwencją chronologicznego układu tekstów, może jednocześnie sugerować związek, jaki widzieli kompilatorzy pomiędzy tymi konstytucjami). D’Ors uważa, że kierowali się oni przede wszystkim względami moralizatorskimi (*Parerga historica...*, s. 198). Co ciekawe, w interpolowanym tekście nie znalazła się wzmianka o sankcjach wymierzanych trybunom.

⁶³ R. MacMullen, *Soldier and civilian...*, s. 88 i n.

⁶⁴ Por. H.I. Bell, V. Martin, E.G. Turner, D. v Berchem (red.), *The Abinnaeus Archive. Papers of a Roman officer in the reign of Constantius II*, Oxford 1962. Flavius Abinnaeus był dowódcą jednostki jazdy stacjonującej w Dionysias w Egipcie. Służył na tym stanowisku w czasach cesarza Konstancjusza. Żołnierze pod jego dowództwem obrabowali mieszkańców wioski Theoxenis, być może pod pozorem rekwizycji (list 18, skarga urzędowego przedstawiciela lokalnej społeczności Chaeremona do Abinnaeusza). Inny żołnierz, imieniem Atenodorus, napadł i poturbował niejakiego Demetriusza (list 28). Jeszcze w innym przypadku dwaj żołnierze we współdziałaniu z innymi *privati* uprowadzili z zagrody Aureliusza Aboula owce i świnię (list 48). Tylko w przypadku listu 28 widnieje sugestia, że poszkodowany liczył na rekompensatę. W liście 18 skarżący się wypomina Abinneuszowi, że ten ochrania swoich ludzi przed wymiarem sprawiedliwości i grozi odwołaniem się do lokalnego *dux*.

Z krótkiego przeglądu źródeł wyłania się jednoznaczny wniosek – ustawodawca unikał formułowania prawnych ram odpowiedzialności odszkodowawczej za szkody wyrządzone przez żołnierzy. Wyjątkiem może być tutaj konstytucja z 417 r. (CTh. 7.11.2), która zobowiązywała *duces limitis Eufratensis* do naprawienia szkody *in duplum* i wyznaczała podobne sankcje na przyszłość. Nie upoważnia to jednak do stwierdzenia, że zbliżone zasady mogły obowiązywać winnych przypadkach. Za-uważmy, że większość wymienionych sankcji to grzywny administracyjne (CTh. 7.8.5.3, 7.8.10, 7.7.3, 7.1.13), których celem nie jest zaspokojenie roszczeń poszkodowanych. W kilku przypadkach najwyraźniej pozostawiano dowódcy zadanie ukarania żołnierza w drodze odpowiedzialności dyscyplinarnej, która to kara mogła zadośćuczynić jedynie moralnej krzywdzie poszkodowanego. Brak jest w analizowanych tekstach (z wyjątkiem sugestii zawartej w CTh. 7.11.2) informacji o możliwości dochodzenia roszczeń od żołnierzy lub odpowiedzialnych za ich działania dowódców na zasadach ukształtowanych przez *ius privatum*. Nie oznacza to, że takiej możliwości nie było, należy jednak pamiętać, że IV wiek to epoka, w której kształtuje się późnoantyczna postać patronatu, w tym także jego wojskowej odmiany. W swej słynnej mowie syryjski retor Libaniusz dawał wyraz frustracji, jaką rodziła bezsilność obywateli wobec bezprawnych działań *viri militares* i ich protegowanych. Jeśli wierzyć Libaniuszowi, *privatus* w prawnym konflikcie z *miles* nie miał szans⁶⁵. Wydaje się zatem, że jakkolwiek prawodawcy przejawiali troskę o dobro *privati*, przedmiotem ich zainteresowania było powstrzymanie bezprawnych działań żołnierzy, zaś kwestia reperacji szkód wyrządzonych przez *militēs* nie przyciągała ich zbytniej uwagi, chociaż posuwali się w swoim ustawodawstwie niekiedy do przyznawania obywatelom nadzwyczajnych uprawnień w celu obrony przez żołnierską swawolą⁶⁶.

⁶⁵ Zob. A. Świętoń, *Dowódcy wojskowi jako patroni humiliores w późnym cesarstwie rzymskim (na przykładzie mowy 47 Libaniasza i listów Abinneusza)*, [w:] R. Sajkowski, M. Wolny (red.), *Z antycznego świata*, t. I: *Grecja. Kartagina. Rzym*, Olsztyn 2009, s. 172–195.

⁶⁶ Warto zwrócić uwagę na konstytucję wydaną 1 lipca 391 r. przez Walentyniana II, Arkadiusza i Teodozjusza (CTh. 9.14.2). Wobec powtarzających się aktów przemocy nadano wszystkim *provinciales* możliwość niczym nieograniczonych działań przeciw bezprawiu, jakiego dopuszczali się żołnierze i *privati* grabiący nocą posiadłości i rabujący podróżnych. I jedni, i drudzy mogli być zabijani w akcie samoobrony (patrz przyp. 55 powyżej). Podobnie w konstytucji wydanej 2 października 403 r. (CTh. 7.18.14. pr.) Arkadiusz i Honoriusz zezwolili *provinciales* na zabijanie żołnierzy-bandytów. Zob. A. Świętoń, *Desertores et latrones...*, s. 85–96.

Summary

The question of liability for losses and damages caused by soldiers on civilian property in the late imperial constitutions (Codex Theodosianus)

Key words: Roman law, Roman army, Theodosian Code, late Roman Empire, civili liability.

The paper presents the question of liability of the soldiers (both common *militēs* and higher military officials) for the losses and damages caused on the civilians' property. In the turbulent 4th and 5th centuries Roman army became the important pillar of the social and political order and played important role in the sphere of public administration. Apart from defending the country soldiers collected the taxes and backed up local administration in their functions. The levy of the taxes and almost permanent presence of the *comitatenses* in the cities caused many tensions between military and civilians. Author analyses some constitutions related to the soldiers' billeting in the private houses, demands of the military men for some extras (*salgammum*, *cenatica*) and some other specific laws connected with the compensatory character of the liability.